

ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛАРИ ИЖОДИДА ЁШЛАР ТАРБИЯСИ МАСАЛАСИ ВА УНИНГ ҲОЗИРГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ

МУНДАРИЖА

КИРИШ

АСОСИЙ ҚИСМ

I. БОБ. ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛАРИ XIX АСРНИНГ ОХИРИ XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ, ИҚТИСОЛИЙ ВА МАДАНИЙ РИВОЖЛАНИШИ ҲАҚИДА.

1-§ Туркистондаги ижтимоий қолоқликнинг сабаблари

2-§ Турикстон халқларининг маънавий, маиший муаммолари
тўғрисида.

II. БОБ. ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛАРИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ БИРЛИГИ ҲАҚИДА.

1-§ Ёшлар тарбияси: мақсад ва вазифалари.

2-§ Таълим масаласи: муаммо ва ечимлари

3-§ Жадид маърифатчилари ғояларининг ҳозирги кундаги аҳамияти.

ХУЛОСА

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мустақиллик ҳалқимиз, миллатимиз тараққиёти учун кенг уфқлар очиб берди. Ҳозирги кунда мамлакатимизнинг бор куч-қудрати демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти қуришга йўналтирилган. Бу вазифаларни бажариш, Ватанимиз ривқини таъминлаш биринчи навбатда, ёшларга уларнинг амалий фаолиятига, ахлоқий баркамоллигига, ғоявий-сиёсий етуклигига, миллий ўзлигини қанчалик англаганига боғлиқ.

Мустақил фикрлай оладиган, дунёқараши ва тафаккури кенг инсонлар ҳақиқий маънода юртимиз тақдирини хал қиладилар. Шунинг учун ҳам келажакка муносиб бўлган маънавий бой ёшларни тарбиялаш бугунги кунинг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. “Маълумки ўзбек халқи азалдан ўзининг болажонлиги, оилапарварлиги билан ажралиб туради, - дейди И.А. кариомв,- албатта фарзандга меҳр бериш, уларнинг қорнини тўқ, устини бут қилиш ўз йили билан, лекин болаларимизни ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавит асосида вояга етказиш биз учун доимо долзарб аҳамият касб этиб келган.”¹

Бу масалага эътибор бермаслик нафақат айрим ота-оналар балки бутун жамият учун жуда қимматга тушиши шубҳасиз. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Ёшлар тарбияси билан боғлиқ муаммолар ҳар бир тарихий даврда шу давр эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир жамиятнинг ўз олдига қўйган мақсадларига мувофиқ равишда қўйилган ва хал қилиш йўллари аниқланган.

Бу масалага эътибор бермаслик нафақат айрим ота-оналар, балки бутун жамият учун жуда қимматга тушиши шубҳасиз. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Ёшлар тарбияси билан боғлиқ муаммолар ҳар бир тарихий даврда шу давр эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир жамиятнинг мақсадларига

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. –Б. 55.

мувофиқ равишда кўйилган ва хал қилиш йўллари аниқланган. Масаланинг кўйилиши ва ечими шаклан турлича бўлса ҳам унинг моҳияти битта, у ҳам бўлса, “таълимни тарбиядан, тарбияни таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафасидир.”¹

Таълим ва тарбия уйғунлигини таъминлашда ўтмиш аждодларимизнинг бой илмий меросидан фойдаланиш бу вазифани хал қилишнинг самарали усуллари аниқлаш ва қўллаш ниҳоятда муҳимдир. Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг “тарбия биз учун ё ҳаёт, ё нажот, ё халокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир”² – деган чуқур маъноли фикрлари орадан бир аср ўтганига қарамасдан миллатимиз учун. Ватанимиз равнақи учун муҳим ва долзарб аҳамиятга эга.

Юқоридаги фикрлар малакавий битирув иши учун танланган мавзунинг долзарблигини асослайди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Жаид мутафаккирларининг ижтимоий, сиёсий, илмий қарашларини ўрганар эканмиз, унинг ҳар бир давр учун жуда аҳамиятли эканлигини тушуниб бораимиз. Лекин шунга қарамасдан ушуб мутафаккирлар ижоди собиқ иттифоқ даврида деярли ўрганилмаган. Чунки бу мавзда гап кетганда миллий ўзлик, миллат қадри, ғурури каби халқни, миллатни ҳаракатга келтирувчи, ўзлигини англашга ёрдам берувчи фикр-мулоҳазалар мавжуд эди. Бу эса албатта советлар олиб борган сиёсатга мутлақо тўғри келмас эди.

Мустақиллик халқимизга кўпгина ютуқлар қатоида жаид мутафаккирларимизнинг асарларини ўқиб ўрганиш бахтини ҳам насиб айлади, уларнинг маънавий меросидан халқимиз баҳраманд бўлди. Адабиётшунослар файласуфлар, тарихчилар, педогоглар томонидан уларнинг бадиий ижтимоий-фалсафий қарашлари тадқиқ этилди. Бу борада адабиётшунос олимлар Б. Қосимов, Х. Болтаевларнинг файласуфлардан Ш.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. –Б. 62.

² Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият. 2002. –Б. 253

Мадиева, С.Мунавваров, Д. Файзиева ва бошқалар илмий тадқиқотлар олиб боришган.¹

Юқорида қайд этилган илмий ишлар жаҳид маърифатчилари ижодида ёшлар тарбияси масаласи алоҳида муаммо сифатида яхлит ҳолда ўрганилмаган.

Малакавий битирув ишининг объекти ва предмети. Жаҳид маърифатчиларининг илмий, фалсафий, бадий меросини ўрганиш малакавий битирув ишининг объекти бўлиб, унинг предмети жаҳид маърифатчиларининг таълим-тарбияга оид қарашларини тадқиқ этишдир.

Малакавий битирув ишининг мақсади ва вазифалари. Жаҳид маърифатчилари ижодида ёшлар тарбияси масаласи ва унинг ҳозирги кундаги аҳамиятини тадқиқ этиш битирув ишининг асосий мақсадини ташкил этади.

Ушба мақсаддан келиб чиққан ҳолда қуйидаги вазифалар белгиланган:

- XIX аср охири XX аср бошларида Туркистондаги иқтисодий қолоқликнинг сабабларини жаҳид маърифатчиларининг асарлари асосида ўрганиш;
- Туркистон халқининг маиший ҳаёти акс этирилган жаҳид маърифатчилари асарларини таҳлил қилиш орқали жамият маънавий қолоқлигини сабабларини аниқлаш;
- Жамиятни маънавий юксалтиришда ёшларнинг билим ва савиясини кўтариш билан боғлиқ муаммолар ва улранинг ечимлари ҳақида жаҳид маърифатчиларининг фаолиятини ёритиш;
- Жаҳид маърифатчиларининг ёшлар тарбиясига оид қарашларининг бугунги кундаги аҳамиятини асослаб бериш;
- Жаҳид маърифатчиларининг илмий меросидан ёшлар маънавиятини шакллантириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқишдан иборатдир.

¹ Бу тадқиқотлар адабиётлар рўйхатида киритилган.

Малакавий битирув ишининг назарий ва услубий асослари.

Битирув ишине ёзишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг истиқлол, маънавий мерос ва миллий қадриятлар, ёшлар масаласига оид асарлари, нутқлари, шунингдек, жаҳид мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий, ахлоқий мавзулардаги асарлари асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Шу билан биргаликда, мавзуга оид республикамиз олимларининг илмий тадқиқот ишлари, турли конференция материаллари ҳам назарий асос вазифасини ўтади.

Белгиланган вазифани ҳал этишда фалсафий тафаккурнинг объективлик ва субъективлик, тарихийлик ва мантиқийлик, қиёсий таҳлил каби илмий методларидан фойдаланилди.

Малакавий битирув ишининг илмий янгилиги. Ишнинг илмий янгилиги сифатида қуйидагиларни келтириш умкин:

- Жаҳид мутафаккирларининг асарларида Туркистондаги иқтисодий қолоқликнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий сабаблари ҳақидаги фикрлари таҳлил этилди;
- Жаҳиятдаги маънавий қолоқликнинг сабабларига оид жаҳид маърифатчиларининг қарашлари ўрганилиб, унинг асосий сабаби таълим ва тарбияга эътиборсизлик эканлиги ҳақидаги ғоялари аниқланди;
- А. Фитратнинг “оила”, “Раҳбари нажот”, Абдулла Авлонийнинг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асарлари ўрганилиб, таълим ва тарбиянинг узвий бирлигига оид қарашлари очиқ берилди;
- Таълим ва тарбиянинг жамият маънавий юксалишида тутган ўрни масаласида жаҳид маърифатчилари илгари сурган янги ғоялар тадқиқ этилди;
- Бугунги кунда жаҳид маърифатчиларининг таълим ва тарбия тўғрисидаги қарашларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти аослаб берилди.

Малакавий битирув ишининг назарий ва амалий аҳамияти.

Малакавий битирув ишининг назарий аҳамияти унда баён этилган мулоҳазалар, назарий хулосаларнинг миллий-маънавий меросдан баркамол авлодни тарбиялаш масаласини хал қилишда муайян даражада фойдаланиш мумкинлигида кўринади.

Малакавий битирув ишининг талаба ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил қилиш, ёшлар орасида турли тадбирларни уюштириш, факультет “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг талаба ёшлар ҳаётидаги фаоллигини ошириш жараёнида амалий аҳамиятга эга.

Малакавий битирув ишининг синовдан ўтказилиши. Малакавий битирув иши “Фалсафа тарихи ва мантиқ” кафедрасининг 2009 йил 22 апрел ойидаги мажлисида муҳокамадан ўтган ва химояга тавсия этилган.

Малакавий битирув иши юзасидан бр неча илмий мақолалар эълон қилинган.

Малакавий битирув ишининг тузилиши. Малакавий битирув иши “Кириш”, “Икки боб”, “Беш параграф” “хулоса” ва “фойдаланилган адабиётлар рўйхати” дан иборат бўлиб, жамибет.

I. БОБ. ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛАРИ XIX АСРНИНГ ОХИРИ XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ, ИҚТИСОЛИЙ ВА МАДАНИЙ РИВОЖЛАНИШИ ҲАҚИДА.

1-§ ТУРКИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ ҚОЛОҚЛИКНИНГ САБАБЛАРИ

Ҳар бир жамиятнинг ривожининг унинг барча соҳаларини бирдай ривожланишига боғлиқ. Агар биз жамият соҳаларидан маънавиятни унинг руҳи деб атасак, иқтисод эса унинг жисмидир. Шундай экан, агар жисм бақувват бўлса руҳ соғлом бўлади. Ёки аксинча, агар руҳ соғлом бўлса, жисм бақувват бўлади. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, миллат, халқ таракқий топиши учун ўз халқининг, миллатининг онгида маънавиятни юксалтириши, уларда иқтисодий маданиятни шакллантира олиши лозим.

Иқтисодий маданиятнинг етишмаслиги ҳам жамиятни юз йиллаб орқага тортиши мумкин. Бунга XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларидаги Туркистондаги ахволни мисол келтириш мумкин. Бу даврда Туркистонда иқтисодий ахвол жуда оғир эди. Бу минтақадаги Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари дунёнинг бошқа мамлакатларига нисбатан анча орқада эди. Албатта, бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Биз ушбу параграфда айнан мана шу масала хусусида фирқ юритамиз.

Демак, XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларидаги Ўрта Осиё хонликлари – Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари ўртасида ўзаро қарама-қаршилиқлар ва низоларнинг кучайиши минтақадаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётга жиддий салбий таъсир кўрсатди. Минтақадаги бундай вазият эса Туркистонни ўз мустамлакаси га айлантиришда Чор Россиясига жуда қўл келди. Улар 1853-1895 йиллар давомида Ўрта Осиёни босиб олди, мустамлакачилик сиёсатини кучайтирди ва халқ кўзғолонларини аёвсиз равишда бостиришди. Шу билан биргаликда Ўрта Осиёда яшайдиган турли халқларни бир-бирига қарши қўйиш билан улар ўртаисда низони авж олдиришга аракат қилдилар.

Чор Россияси Туркистонда маданият, илм-фан, санъат, адабиёт, педогогик фикр тарзига ҳам ўз сиёсий таъсирини ўтказди, Чор Россияси мустанлакачилари босқинчи зулмкоркуч сифатида ўлкамиздаги миллий маданиятга, унинг ривожига тиш-тирноқлари билан қаршилиқ қилдилар. Халқимизни нодир миллий-маданий бойликларидан махрум этишга ҳаракат қилдилар.

“Ўрта Осиё Чор қўшинлари томонидан босиб олингандан кейин ўлкада ўзига хос тарихий сиёсий вазият юзага келди, миллий зулм кучайди. Бу зулм биринчи навбатда, маданият, фан, санъатга шу билан биргаликда ижтимоий ва педогогик фикр турмуш тарзига ҳам таъсир этди. Ўлгаг кириб келган Оврупача турмуш тарзи халқимизнинг асрий турмуш, урф-одат, анъаналари билан тўқнашди.”¹

Мана шу соҳада маълум зиддият ва айрим янгича турмуш тарзига яқинлашув жараёни юз берди. Бу воқеа ва тарихий ходиса XIX асрнинг охири XX бошларида бошланган жараён сифатида ривожлана бошлади. Жадид мутафаккирларидан Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистоннинг иқтисодий қолоқликларининг сабаблари ҳақида гапириб, шундай деган эди: “Туркистоннинг иқтисодий қолоқлиги сабаби, туркистонликларнинг ўзида. Айб жаҳолатга ва мактабсизликка ва руҳонийларнинг мусохабаларида, диний ва миллий ишларга диққат этмаганлариндадур.”² Мутафаккир бубордаги фикр-мулоҳазаларини давом эттириб, қолоқликнинг бундан бшқа сабабларини ҳам кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, туркистондаги хисобсизлик яъни ўйламай сарф-харажат қилиш, тежамкорликни билмаслик ҳам мана шу қолоқликнинг сабабларидан бирирдир. Бундан ташқари тарбиясизлик ҳам қолоқликни келтириб чиқарувчи асосий омил сифатида келтирилади. Маҳмудхўжа Бехбудий халқнинг иқтисодий маданияти етишмаслигига ҳам тўхталиди. Унинг фикрича, бизни халқимиз бирор-бир ишни қойиллатиб қўйса, ўзини мақташдан берига ўтмайди. Аммо бунинг

¹ Ўрта Осиёда педогогик фикр таракқиётидан лавҳалар. Т.: Фан., 1996 йил. –Б. 218

² Маҳмудхўжа Бехбудий “танланган асарлар” Т.: маънавият. 2006 йил. 167 б.

тескариси бўлса уни ён атрофдагилардан кўради. Одамларимиз “банка”ларни ҳам шундай айблайдилар. Айб банкада эмас ўзимизда. “Чунки бошқа миллалар банка ила сабаби ила обод бўлур. Давлати ва миллатининг мулки ортур.”¹ Лекин бизни халқимизда ўша пайтларда иқтисодий маданият етишмаганлиги учун банк берган кредитларни ўз бошимчалик билан ишлатаверган. Бунинг қарз эканлигини қачондир қоизи билан қайтариш зарур эканлигини улар ўйлаб ҳам кўришмаган. Вақтикелиб давлат ўз қарзини сўраганда, одамлар ҳамма айбни банкларга тўнкаб қўя қолганлар.

Мутафаккирларимиз ўз асарларида бу ҳақда кўп ва хўп ёздилар. Улар Туркистонликларнинг бу ахволига ачиниб, ривожланаётган бошқа миллатлардан мисол келтириб халқни миллатни кўзини очмоқчи бўладилар. Жадидлар ўз асарларидан яхудий, арман каби миллатларнинг мана шу банклар ҳисобига ривожланиб бораётганини алоҳида таъкидлайдилар. Уларни халқимизга намуна сифатида келтиришга ҳаракат қиладилар.

Афсуски, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жадид мутафаккирларимиз юз йил олдин қаламга олган муаммолар хали ҳам бизнинг халқимизнинг камчиликлари сифатида қолиб кетган. Яъни, бутун умр йиққан мол-мулкни аллақандай урф-одат ва расм-русумларга сарф этиш, тежамкорликка амал қилмаслик, исрофгарчилик, ўз-ўзини кўз-кўз қилиш ва хоқозолар шулар жумласидандир. Агар бунга шубҳа қилаётган бўлсангиз оддийгина тўйларимизни кўз олдимизга келтирайлик. Тўйга таниган-танимаган юзлаб одамларн таклиф этамиз. Дастурхонга ҳисоб қилиб-қилмасдан урли ноз-неъматларни тўкиб соламиз. Келин-куёвга сон-саноқсиз, керак ва нокерак сарпо-суруқлар ва хоқозо, буларни кўплаб давом эттириш мумкин. Ундан сўнг эса ойлар мобайнида олган қарз-қурзларини тўлаб, ўзларига келолмай юришади. Шундан сўнг янги қурилган ёш оилада иқтисодий қийинчиликлар туфайли турли уруш-жанжаллар ва мажоролар чиқа бошлайди. Халқимизда бир мақол бор “Кўрпангга қараб, оёқ узат”. Лекин биз бу мақога кўпда ҳам амал қилавермаймиз. Бу қўшним шунча

¹ Махмудхўжа Бехбудий “танланган асарлар” Т.: маънавият. 2006 йил. 168 б.

одамга ош берди, нега мен буни қилмаслигим керак. Бу қўним шунча тўн кийдирди, мен ундан кўп кийдиришим керак, сингари нотўғри қарашлар бугун ҳам бизнинг халқимизнинг хали ҳам иқтисодий маданиятга муҳтож эканлигидан далолат беради. Буларни ўйлар экансиз жаҳид мутафаккирларимиз бежизга бу борад куйиниб гапирмаган эканлар, деган хулосага борасиз.

Ўша даврдаги тўйлар (яъни одатда, одамлар банклардан қарз олиб тўй-томоша қилганлар.) ҳақида ҳам Бехбудий домла куйиниб шундай ёзгандилар: “Кошки бу пуллар ўзимизники бўлса эдики, ялғиз гуноҳи ила қутилардик. Йўқ балки биз ҳақ ул-абд (дунё ва охиратни барбод этиш) дан қўрқатурган мусулмонлар бошқалар оқчасини барбод этиб, охиратга қарзи дунёга кулфат ордуррармиз. Мундан намақбул ҳаракат, албатта, шаръан ва ақлан гуноҳи азимдир, девоналикдур.”¹

Бу даврда аҳолининг бой қатлами ҳам анча бўлган. Уларнинг ҳам ўзига яраша камчиликлари кўп эди. Бундай одамлар ота-боболаридан қолган мол-давлатни қаерга ишлатишни билмасдан, айшу-ишрат, базмларга сарфлар эдилар. Дин пешволари эса бу нарсаларга панжа ортидан қарашди. Жаҳид мутафаккирларимиздан Мунаввар Қори Абдурашидхонов ушбу иллатларни қаламга оларкан, бу хусусда шундай дейди: “Уламо ва умарларимизнинг ўз нафсларини риоясида ҳаракат қилмоқликлари бўлди. Подшоҳ ва хонларимизнинг бўлса миллатга қилғон хизматлари танҳо хотун олиш ва кучук уруштирмақ ва бағайрат ва ҳаққоният диндор кишиларни бажарга қилмоқ ва тутиб уларни жонига озор бериб, ўлдирмоқ бўлди.”²

Дарҳақиқат, жаҳид мутафаккирларининг куйиниб гапирганларича бор. Ўша даврда дин уламолари ҳам, хонлар ҳам ўз бошимчалик билан иш тутар, миллат ва юрт тақдири уларни сира ташвишга солмас эди. Хонлар ўз харамларини тўлдириш билан банд бўлса, дин пешволари ўз хамёнларини тўлдириш билан банд эдилар. Булар дин нима буюради, шариатда бунга

¹ Маҳмудхўжа Бехбудий “Танланган асарлар” Т.: Маънавият. 2006 йил. 168 б.

² Мунаввар Қори Абдурашидхонов “Танланган асарлар” Т.: Маънавият. 2003. 140 б.

кандай ёндашилади, деган масалаларга умуман қарамас эдилар. Оқибат эса, бу иллатлар мамлакатларнинг таназзулига сабаб бўлди. Халқда дин пешволари-ю хонларга нисбатан ишонч сўнди.

Жадид мутафаккирлар халқимизнинг яна бир катта камчилиги “бугунги ишни эртага қўйиши”ни ёки “худони эртаси кўп” дея кўп нарсаларга эътиборсизлик қилишини танқид остига оладилар. Улар бу хусусда фир юришиб, бизнинг одамлар бизни бу кунда жарга итраётган дабдабали тўй ва азани деб кўп нарсалардан махрум бўлмоқдалар, деб кўйинадилар. Масалан, оддий мисол, мана шу тўй, базму жамшид ёки азага бориш учун ҳар ким ўз ишини қўйиб отланади. Дехқон ўз ишидан, устахунардан ўз устахонасини ташалб ўша жойларга борган. Дехқон бунинг натижасида олтинга тенг қимматли вақтини йўқотади. Оқибатда, бир кун кейин сепилган дон пишмай қолади. Бир кун кейин йиғилгани учун ёғинга қолиб кетган хирмон баъзан чириб кетар ва хокозо. Лекин, миллатимиз буни ҳисобга олмас. Улар учун ман шу анъана ва урф-одатлар ҳамма нарсадан муҳимроқ бўлиб бораётган эди.

Бундай калта ўйликни қоралаган Бехбудий шундай дейди: “Маълум бир шаҳарларда яҳудийлар базан ўликларни оқшом элтиб кўмар эканлар. На учун? Кундизи ишдан қолар. Биз бўлса, ўлик ва тўй учун хафталар, хатто ойлар ила ишдан қолурмиз. Холбуки, тореъи аъзам, пайғамбари акрам саллоллоҳу алайҳи вассаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмиб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалибЮ ишга кетмоққа ва ўликхона халқини учу кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар”¹

Юқоридаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, Туркистоннинг иқтисодий қоқоқликларининг сабабларининг аксарият қисми халқнинг ичида бўлган. Жадид мутафаккирларимиз ўзларининг турли мақолалари, асарлари, сахна кўринишлари орқали мана шу иллатларга круашишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг бу борадаги фқир-мулоҳазаларини ўрганар экансиз, бу

¹ Махмудхўжа Бехбудий “Танланган асарлар” Т.: Маънавият. 2006 йил. 191 б.

фикрлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлигини кўрасиз. Чунки, бугун ҳам халқимизда бу одат ва иллатларнинг анчагина қисми сақланиб қолган. Буларга қарши курашишда эса яна бевосита жадиждар ижодига мурожаат қилишимиз мумкин. Шунинг учун жадиждар мутафаккирлармиёзни миллат келажаги учун қайғурган, том маънодаги тарбиячилар дейишимиз мумкин.

2-§ ТУРИКСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ, МАИШИЙ МУАММОЛАРИ ТЎҒРИСИДА.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонни кўз олдида келтирган ҳар бир инсон бу минтақанинг ҳар тамонлама оғир аҳволда қолганига гувоҳ бўлади. Биз олдинги параграфда Туркистондаги иқтисодий қоқоқликнинг сабаблари хусусида сўз юритдик. Лекин, Туркистонни фақатгина иқтисодий муааммо қийнамас, бундан ташқари жамиятдаги турли хил: маънавий, сиёсий, маиший муааммолари мавжуд эдики, улар ҳам юрт тараққиётига сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатаётган эди. Ушбу параграфимизда биз шу масалаларга атрофлича тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Масалага ўша давр нуқтаи назаридан ёнлашадиган бўлсак, Туркистон халқларини қийнаётган биринчи муааммо бу мутамлакачилик сиёсати эди. Жадиждар мутафаккирлармиёз буни яхши тушинар ва халқни озодликка олиб чиқиш улранинг асосий мақсадларига айланган эди. Лекин, курашнинг қай йўли билан деган савол уларни ўйлантирар эди. Жадиждар мутафаккирлари учун тарих яхшигина сабоқ бўлган эди. Қуролли кўзғолонлар ва куч ишлатиш ҳаракати билан озодликка эришиб бўлмаслиги улар ҳаммадан яхшироқ тушунра эдилар. Шунинг учун маърифатчи жадиждар халқни маърифат орқали озодликка олиб чиқишга интилдилар. Уларнинг ҳаракат дастурининг асосини халқни маърифатли қилиш ва шу йўл ила ўзлигини танитиш, уларни хурликка олиб чиқиш ташкил қилар эди.

Бу борада таниқли олим Бегали Қосимов ўзининг “Миллий уйғониш” номли асрида шундай дейдиб “Мустамлакачиликка қарши кураш олиб борининг уч йўли мавжуд эди:

1. Русияга тобеликдан зўрик йўли билан қутилиш, куч билан истиқлол қилиш (Дукчи Эшон кўзғолони, 1916 йил мардикорлик ҳаракати)
2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (И. Гаспирли, М. Бехбудий)
3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурида қатнашиш ва тмкон бўлиши билан мустақилликни қўлга киритиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунаввар Қори, Авлоний)”¹

Албатта буларнинг барчасини замирида бир мақсад – халқни, миллатни озодликка олиб чиқиш ётади. Жадиждлар эса иложи борича тинч йўл билан мақсадларига эришишга ҳаракат қилганлар. Бу уларнинг ғоя ва мақсадлари том маънода инсонпарварлик ғоялари билан суғорилганидан далолат беради.

Жадиждчилик ҳаракатининг характериға эътибор берадиган бўсак, уларнинг дастурларида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маиший, маънавий камчиликларини танқид остиға олиб, уларға қарши кураш етакчилик қилишини кўрамиз. Чунки, улар ўзларининг олдиға қўйган бош мақсадлари амалға ошириш учун аввало халқни тарбиялашлари зарур эди. Агар жадиждлар ҳаракатининг ўз олдиға қўйган мақсадларини умумлаштириб айтадиган бўлсак, жадиждлар миллатни озодликка олиб чиқиш учун қуйидаги вазифаларни амалға ошириш энг муҳим ва объектив зарурият деб ҳисобладилар:

1. Туркистон халқларини эркпарварлик, миллатпарварлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялаш;

¹ Б.Қосимов. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият. 2002. 8-б.

2. Диний акидаларга муккасидан кетган мутаассиб дин пешволарини сохта даъватларидан оммани мухофаза қилиш;
3. туркистонликларни жаҳоннинг бошдак миллатлари билан ҳар жиҳатдан тенг яшай олишлари, жаҳон маданияти цивилизациясидан хабардор бўлиш даражасига кўтариш
4. Туркистонда хотин-қизлар эманципациясига ва феинистик ўзгаришга эришиш.
5. Маскур вазифаларни бажариш асносида бутун Туркистон учун ягона бўлган миллий ғояни яратиш ва уни амалиётга тадбиқ этиш.

Ушбу санаб ўтилган вазифаларга эътибор қилинса, уларнинг ҳаммаси қайсидир даражада ҳозирги даврнинг ҳаётий муаммолари бўлиб ҳисобланади.

Мисол учун, жадид мутафаккир аёлларидан бири бўлган Анбар Отиннинг асарларида кўтарилган масалаларни олайлик, уларни ўқир экансиз бу қарашлар бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаганини кўраемиз. Анбар Отин ўзининг “Қаролар фалсафаси” (1910) рисоласида жамиятнинг ахлоқий, сиёсий, ижтимоий муаммоларини қаламга олади. У инсоннинг маънавий камолотини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндаларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. “Муқимийга”, “Мингбоши кал” “Омил ҳажви”, “Олимжон ҳожи таърифи” каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш “Қаролар фалсафаси” рисоласида фалсафий-таҳлилий шакл касб этади.

“Қаролар фалсафаси” асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо - ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи,

рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ биллак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади:

“Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тухфа қилурлар. Мисол андоқдурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур. Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасоҳат ва тил дурдоналари воситаси ила оламға оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифтор бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур”¹

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан, қариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки, агар қадди-қоматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, уларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шаҳвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, ҳурлик, тенглик замонлари келади.

Мана, бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди:

“Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилғондан зиёда бўлур... аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши

¹ *Анбар Отин*. Танланган асарлар. Т., Ғ.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-б.

парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ сохибжамол бўлур... Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси мижоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай... Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилиға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улуғлар сафиға дохил бўлурлар, алар ҳайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар”¹. Эътибор қиладиган бўлсак, Анбар Отин ўша давр муаммосини кескин танқид остига олиб, вапзитар реал баҳо бера олган. У жамиятдаги ижтимоий, маънавий муаммолар ҳақидаги фикр-мулоҳазасини давом эттириб, мустабид тузумда миллат равнақ топа олмаслигини айтади. Миллат ривожини учун аввало мустақиллик зарур, лекин буни қандай қўлга киритиш керак. Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири - ақлни инсон ўзига вазир қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мумкин: “Вақтики илм даража қилиб, фалсафа равнақ топса, бу чигилларим кушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқоййяса қилғонда бу чигиллар очилур”. Иккинчи йўл эса ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш мақсадида амалий ҳаракат қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсизликка қарши бирлашмоқ, қўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди: “... албатта, ақлу идрок ва жамоатға така қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларға қарши мубориза қилмоқ, яккаликдан ҳазар қилмоқ, бу тадбирлар ила зулмни нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир”.

Анбар Отин сингари Абдулла Авлоний ҳам ўша давр маънавий муаммоларини қаламга олади. Унинг фикрича, бу даврдаги асосий маиший, маънавий муаммо бу тарбия масаласидир. Файласуф-педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар - тўйчи, улоқчи, базмчи, илм қадрини билмаган, муаллимлар - ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар

¹ *Анбар Отин*. Танланган асарлар. Т., Ғ.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 94-95б.

эса - дарслари беимтихон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жаҳид тарафдорлари - таълим-тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний Русия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани - шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳамманинг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Русия ҳукумати эса ўғай; ўғай бўлса ҳам, у ер-бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу “ўғай тарбиядан” кўра миллий тарбиямиз усуллари янгилашни афзал билади ва ўз даврини “тарбиянинг замони” - тарбиянинг айни вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотмаганлигини; тарбия - ҳозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислон Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асрида Авлонийнинг куйидаги фикрларини келтириш келтириш йўли билан таъкидлайди: “Бу ҳақда фикр юриганда, мен Абдулла Авлонийнинг ёзганидек, “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир” деган чуқур маъноли сўзларини эслайман.”¹

Биз жаҳидларнинг таълим-тарбия борасидаги фикр-мулоҳазаларига кейинги бобларда алоҳида тўхталиб ўтаемиз.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам Абдулла Авлоний фикрларини давом эттириб, жамиятни ташвишга соладиган, орқага тортаётган муаммолар бу – одамларнинг маърифатсизлиги, дин пешволари ва амалдорларнинг ахлоқсизлиги, оилада диний ва дунёвий тарбиянинг сустлиги эканлигини кўрсатади. Беҳбудий кишиларни ахлоқан, маънан тарбиялаш учун мактабларнинг ўзи кифоя қилмаслигини, миллатни ўстириш учун ўзини кўрадиган ойна зарурлигини айтиб ўтади.² У ўша давр учун театр заруратини асарларида очиб беради ва бу ташаббусга ўзи бошчилик қилади.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. –Б. 62.

² Б.Қосимов. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият. 2002. 219-б.

Абдурауф Фитрат ҳам Туркистоннинг маиший ҳаёти ҳақида тўхталиб, бу борадаги барча муаммолар ечими оилада эканлигини айтиб ўтади. У ўзининг “Оила ёки оила бошқариш тартиблари” (1914) китоби алоҳида ўрин тутди. Унинг бу асари ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий рух, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она-Туркистонни озод кўришни истайди, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: “Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...”, - дейди алам билан Фитрат.¹

Мана биз ушбу параграфда Туркистоннинг XIX аср охири XX бошларидаги маиший, маънавий муаммоларига бир назар ташладик. Эътибор берадиган бўлсак, ҳар бир жаҳид мутафаккир ўз асарларида бу масалаларни ўрганган ва уларни бартараф этишнинг турли йўларини кўрсатиб берганлар. Шу нуқтаи назардан оладиган бўлсак, уларнинг бу борадаги фирк-мулоҳазалари ҳозирги глобаллашув жараёни шиддат билан илгарилаб бораётган бир даврда ҳам бугунги жамиятимиз тараққиёти учун жда аҳамиятга молик.

¹ Фитрат. Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-б.

II. БОБ. ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛАРИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ БИРЛИГИ ҲАҚИДА.

1-§ ЁШЛАР ТАРБИЯСИ: МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ.

Ҳар бир жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида соғлом турмуш тарзини шалклантириш муҳим роль ўйнайди. Бу вазифа бошқа омиллар қаторда оилавий, миллий-ахлоқий нормаларни такомиллаштириш ва уларга қатъий амал қилиш орқали амалга оширилади. Шундай экан, энг аввало, оилада бола тарбиясига катта эътибор қаратиш лозим. Зеро, оиладаги соғлом муносабатлар нафақат оила, маҳалла, тарбия масканлари, балки, жамият соғломлигини белгиловчи асосий омиллардан биридир. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол наслни тарбиялаб, етиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир”¹

Жадидчилик намоёндаларидан Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат ва бошқалар томонидан эълон қилинган қатор мақолаларда тарбия масалалари таҳлил этилади. Маърифатпарварлар ушбу мақолаларида жамият тақдири оила муҳитига боғлиқ бўлса, оила маънавиятининг ўзи кимга ёки нимага боғлиқ, деган ҳақли саволларни ўртага кўядилар.

Уларнинг фикрича, агар оилада соғлом турмуш тарзи устивор бўлиб, фарзанд ҳар жиҳатдан тўғри тарбия топган бўлса, у шубҳасиз, уйидаши ижобий фазилатларни хизмат жараёнига кўчиради, ижтимоий меҳнат фаолиятида кўллайди, натижада жамиятдаги барча муносабатларга таъсир ўтказади.

Жумладан, Азимий ўзининг “Таълим ва тарбия” мақоласида бу борада фикр юритиб шундай дейди: “Болага она биринчи омил ва мураббийдир. Онани таъсири болага, отани таъсиридан зиёдадур. Чунки она болани бир

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1-чақириқ 1-сессиясидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 1995 йил феврал.

неча ойлар қони бирла ҳимоялантирур. Ва баъдаз таваллуд саналарча сути бирла парвариш этур. Ва муддатларча оғушимушфиҳонаисга тарбия этур.”

Дарҳақиқат, она фарзандини дунёга келтирмасидар олдин унинг тарбиясибилан шуғулланади аслида ҳам шундай бўлмоғи лозим. Бу борада қадимги бир ривоятни мисол қилиш мумкин. Бир аёл донишманднинг олдига олти ойлик чақолоғини олиб келиб, бунинг тарбияси билан қачондан бошлаб шуғулланай деб сўраганда, донишманд сен анча кечикибсан, фарзандни туғилмасидан олдин тарбият этиш керак дея жавоб берган экан. Бу ривоятдан келиб иқадиган юўлсак, онанинг фарзанд тарбиясида ростдан ҳам бирламчи омил эканлигини кўрамиз.

Худди шу нуқтаи назардан, жаҳидчилик ҳаракати намоёндалари янги давр ва янги тузим куаршада яъни мустамлакчилк зулмидан қутилиш учун, энг аввало, оилани ислоҳ қилишдан бошламоқ зарур, деб ҳисобладилар. Уларнинг фикрича, оиланинг асосини тўғри қурмай туриб ва ёш авлодни тўла қонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир оқибатда миллат тақдири унинг оиласи ҳолатига боғлиқ.

Масалани биз юқорида умумий контекстда кўриб чиқдик, энди тарбия масаласини жаҳид мутафаккирларининг бевосита ижодига мурожаат қилган ҳолда таҳлил қилсак.

Дастлаб, Абдулла Авлонийдан бошласак, сабаби ҳеч қайси мутафаккир Авлонийчалик тарбия хусусияда кўп гапирмаган. Унинг жуда кўп мақолалари ва асарлари айнан маънавий, ахлоқий тарбия масалаларига бағишланган. Унинг инсон тарбиясига бағишланган энг катта асари “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” деб номланади. Ушбу асарда анъанавий-фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз

олдига ният қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Муаллиф аввало, миллатни тарбияловчи тарбиячи масаласига тўхталади. Унинг фикрича, ни амалга оширишдан олдин тарбиячининг ўзи тарбияланган бўлиши лозим.

Авлоний тарбияни, қадимги ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни “инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи” тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса - ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари мусулмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. “Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдиғимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди”¹, - деб ёзади бир ўринда Авлоний.

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, “инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони”².

Шунингдек, мутафаккир интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали кўп қулоқ ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлилдан ўтказди, ўқувчига иложи борича қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишга интилади.

¹ Авлоний А. Ўсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-б.

² Авлоний А. Танланган асарлар. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Маънавият. 2006. –б. 54.

Абдулла Авлоний ўз рисоласида “ёмон хулқлар”га - иллатлар таҳлилига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсик бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни “инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи”¹, деб таърифлайди. Авлоний ғазаб, шаҳват, ҳасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталади.

Авлоний оиладаги тарбияни мактаб тарбияси учун катта мадад дея баҳолайди. У ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатларга янгича ёндашади. У бола шахсини оёқ ости қиладиган, бола қалбига. Хиссига шикаст етказадиган жисмоний жазони қоралайди. Болани севиш ва унга усталик билан таъсир кўрстаиш зарур. Уни ишонтириш воситаси билан бурчни англаш йўлига солиш керак, деб ҳисоблайди.²

Муаллифнинг бу борадаги фикрларига хулоса ясаб, шуни айтиш мумкинки, Авлоний ўша давр тарбия усулларини замонга мос эмслиги тўғри тушунганлар ва улрани ислоҳ этиш заруратини тўла англаб етганлар. Зеро, замонга мос тарбиягина ёш авлодни миллит жонкуярига айлантириши мумкин.

Жадид мутафаккирлари ораисда Абдурауф Фитрат ҳам ўзининг тарбия бораисдаги фикр-мулоҳазалари билан алоҳида ўрин тутди. Унинг “Нажот йўли” (“Раҳбари нажот”), “Оила ёки оила бошқариш тартиблари”, “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асарларида тарбия масалалари кенг ўрин олган. Фитрат ушбу асарларида илм-маърифатнинг инсон камолоти ва жамият тараққиётидаги, шунингдек, маънавият ривожига ҳаётбахш моҳиятига катта аҳамият беради. Бу борада илм-фан, ўқиш ва ўқитишнинг замонавий илмий асосда йўлга қўйилишини маърифатли ҳаёт учун курашда энг қудратли восита деб билган.

Фитрат ҳар доим маориф ишлари билан банд бўлган ва бу ишларга жиддий ёндашагн. Туркистонлик талабаларни хорижга юбориш ишларига

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ Т.: Маънавият. 2006. –б. 74.

² Муаллифлар жамоаси. Ўрта Осиё педогогик фикр тараққиётдан лавҳалар. Т: Фан., 1996. 277-б.

бош бўлган. У фақат маориф ишлари билан банд бўлмай, Самарқанд Педакадемиясида, Тошкент Давлат Педагогика институтида, 1934 йилда Ўзбекистон фанлар комитети қошида очилган илмий тадқиқот институтларида мумтоз Шарқ адабиёти тарихидан, она тилидан дарс берадилар.

Абдурауф Фитрат ўз асарларида инсонлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. “Ҳеч шубҳа йўқки, - дейди адиб, - одамлар нечалаб дин, мазҳаб, қавм ва миллатга бўлинмасинлар бир отанинг фарзандларидир, бир жинсдир”¹.

У миллат тинчлиги ва равнақи ҳар қандай кадриятдан устин эканлигини таъкидлайди. Ва буни таъминлаш ҳар бир миллат вакили учун ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини алоҳида уқтиради. У миллатнинг интизоми ҳақида айтириб, шундай дейди: “ҳар бир имллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади”²

Фитратнинг тарбия хусусидаги қарашлари унинг “Оила” асрида кенгрок ўрин эгаллаган. Ушбу китоб икки қисман иборат бўлиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши мумкин эди. Бундан ташқари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг маънавий, ахлоқий, иқтисодий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон

¹ Муаллифлар жамоаси. Ўрта Осиё педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т: Фан., 1996. 262-б.

² А. Фитрат “Оила” Т.: Маънавият. 200. 4-б.

камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. “Ирода ва ихтиёр” сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-бос-қичларини таклиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. “Ота-оналарнинг ҳақ-ҳуқуқлари” бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.¹

Умуман олганда, Фитратнинг “Оила” китобида жамиятдаги ижтимоий ва маънавий муаммолар уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жанговар чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқ; Туркистон ва туркистонликни озод кўриш, яъни миллий мустақиллик мафкураси китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши нафақат ахлоқий фазилатлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш кераклигини, балки миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, уни қандай қилиб қўлга киритиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг “Оила” асари Туркистон миллий Уйғонишида бениҳоя катта рол ўйнади, дейиш мумкин. Айтиш пайтда у ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам тарбия хусусида жуда кўп фикр-мулоҳазалар билдирган. У ўзининг қатор асарлари ва мақолаларида тарбия муаммоларини кўтаради. “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг холи” деб номланган пьесаси бунинг ёрқин мисолидир.

¹ А. Фитрат “Оила” Т.: Маънавият. 200. 62-б.

У ушбу драмасида маърифатсизлик, жаҳолат, ахлоқсизлик, ҳамда фарзанд тарбиясига нотўғри ёндашув қандай оғир оқибатларга олиб келиши ҳақида баён қилади. У том маънода миллатнинг дардини кўрсатишга ҳаракат қилади. У ушбу асарида зиёли тилидан шундай дейди: “Бизларни хонавайрон, бачагирён, беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беватанга дарбадарлик, асорат, фақру зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбиянинг меваси ва найжасидир. Дунёга тарққие қилган халқ илм воситаси ила тараққие қилади. Асир ва забун бўлганларида беилмликлдан. Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқитмаймиз, бул тариқа ёмон ходисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукм-фармо бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқимоқ ва ўқитмоқдан бошқа илож йўқ”¹

Мутафаккир куюнганида жон бор. Сабаби, ўша даврларда бойлар ўзларининг бойликларини фақат базму жамшид ва кайфу сафога сарфлар ўзларнинг фарзандлари тарбиясига муталақо аҳамият бермасдилар.

Умуман олганда, Бехбудийнинг бошлаб берган театр ишини аҳамиятини тушунган жадидлар бу фаолиятга жиддий эътибор бера бошладилар.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, фарзанд тарбияси, камолоти нафақат ота-оналар ташвиши балки бу миллат ва жамият муаммоси ҳамдир. Унга бефарқлик эса, юқорида биз сўз юритган муаммоларни келтириб чиқариши табиий. Шунинг учун ҳар бир даврда ёшлар тарбияси жамият олдида турадиган энг мухи масала бўлиб қолаверади.

¹ Маҳмудхўжа Бехбудий Танланган асралар. Т.: Маънавият. 2006. 50-б.

2-§ ТАЪЛИМ МАСАЛАСИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ

Ҳар бир халқ ва миллат ўзини жаҳонга танитишни истайди. Жаҳонда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлишни хоҳлайди. Бу эса, миллат фарзандларининг таълим олиш жараёнига чуқур эътибор бериш заруратини оширади. Аслини олганда, таълимни тарбиядан ажратиб бўлмайди. Бу борада президентимиз И. А. Каримов ўзларининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” деб номланган асарларида ундай дейдилар: “Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси”¹.

Таълим – инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турларидан бири бўлиб, индивидуал психик ривожланишни ва билимларни ўзлаштиришга анча тезлаштиради. Ўқитувчи таълим жараёнида фақат билим бериш билан чегараланмайди, балки бу жараёнда ўқитувчи, ўқувчига таъсир кўрсатади. Бу эса, уларнинг билим олишларини янада фаоллаштиради, натижада ўқувчи таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади. Таълимдаги ютуқлар аввало, ўқитувчига боғлиқ. Шунинг учун ҳар бир даврда педогог шахсига катта талаблар қўйилади.

Жадид мутафаккирлари ҳам таълимнинг шахс камолотидаги ролини яхши тушунганлар ва халқни маърифатли қилишда таълимни дастийёр қилганлар. Таълим хусусида гап кетганда, жадидчилик ҳаракати намоёндалари томонидан ташкил этилган “Усули жадид” мактаблари кўз олдимизга келади.

Умуман олганда, жадидчиликнинг пойдевори, тамал тоши “Усули жадид” мактаблари эди. Чунки, мақсад жамиятни янгиламоқ экан, уни янги авлодгина қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса шакллантириш лозим. Эски, анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш қийин, чунки замон ўзгарган, у тезкорликни талаб қилади. Иккинчидан, бугунги ўқувчи тарих, жўғрофия, физика, кимё, математика каби замонавий билимларни билиши керак.

¹ И. А. Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т.: Маънавият. 2008, 62-б.

Жадид мутафаккирларининг фикрича, мана шу эски услубдаги таълим тизими Туркистон халқларини Оврупа халқларидан анча ортда қолишига сабаб бўлди. Энди Оврупа илм-фанини эгалламасдан туриб, дунё билан баробар яшаб бўлмайди. Уни ўрганиш учун эса, тил билмоқ зарур эди. Айни пайтда ўзликни сақлаш ҳам керак. Яна бир тарафдан динни сақлаш ҳам жамият олдида турган муҳим масалалардан эди. Демак, тараққий этиши учун мана шу уч асосни маҳкам ушлаш керак ва булар ўртасидаги мувозатни сақлай билиш лозим.

Жадид мутафаккирларининг отаси Исмоилбек Гаспрали ҳам таълим масаласига жуда жиддий эътибор берадилар. Исмоилбек фикрича, Русия мусулмонлари учун бугун биринчи масала маърифатдир. Қолгани маърифатдан кейин, тўғрироғи, маърифатдан бошланади. Лекин, миллатнинг саводи ўз тилида чиқмоғи керак. Милий тарбия, муқаддас ғоялар авлоднинг онг тафаккурига она тилида сингмоғи лозим. “сут билан кирган” деган иборада гап кўп.

Исмоилбекнинг ҳаркати билан 1884 йили Туркистонда “Усули жадид” мактаблари очилди. Ва бу қисқа муддат ичида жамоатчилик эътиборини тортди.

“...1884 санаси Боғчасаройда бир мактабни усули жадидга қўймиш эдим, - деб ёзади Исмоилбек. – Самараси умидимдан зиёда ўлди. Соир (кўпо вилоятлардан усул кўрмия (кўрмакка) келиб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарфадан ики юздан мутажовуз (ортик) мактаблар усулими қабул этдилар...”¹.

Исмоилбек янги мактабларнинг мутлақо бошқа усулда эмас балки “Ота-бобо кунларидан қолмиш миллий мактабларни ислоҳ этмак усули жадид демакдир”² дея тушунтиради.

1888 йили ушубу мактаблар учун биринчи дарслик “Хожаи сибён” (“Болалар муаллими”) чиқарилади. У ушбу асарда “Усули жадид”

¹ Исмоилбек Гаспиринский. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь. 1898, 4-б.

² Исмоилбек Гаспиринский. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь. 1898, 12-б.

мактабларга бўлган эҳтиёжни тушунтиради ва “Усули қадим” дан фарқини тушунтириб беради.

“Хожаларга таълимот” (“Муаллимларга йўлланма”) фаслида “Усули жаид” нинг осондан мураккабга қараб боришини ва унинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беради. Унда боланинг энг мувофиқ ёши (6-7) дан тортиб, ўқув соатларининг болалар ёшига мувофиқ тақсимланиши лозимлигига, ўқиш билан ёзишни қўшиб олиб боришдан ҳар бир ҳарфни садоси билан ўргатишгача, дарслар ораисдаги танаффус, имтихон хуллас, бугунги замонавий мактабга нима керак бўлса барчаси ҳақидаги масалалар камраб олинган. Дарсликнинг ҳар бир дарсидан кейин саволлар берилган бўлиб, муаллиф фикрича, улар ўқувчиларнинг дарсни англашлари ва имтихон топширишлари учун “буюк восита” эди.

Муаллиф ўқиш-ўқитишнинг янги усули ҳақида тўхталар экан, болаларга моҳиятни тушунтирмасдан куруқ ёдлатиш зарарли эканлигига диққатини қаратади ва ҳар бир ҳарфни алоҳида “садоси билан” мунтазам ва изчил ўргатишни таъкидлайди. Ушбу усул шунга кўра “усули савтия” (товуш усули) деб ҳам аталади.

Шу тариқа, ўқитадиган дарснинг мазмунидан уни ўқитиш усули ва баҳолаш жараёнигача, ўқувчининг дарс тинглайдиган дарсхонаисдан дарс жадвали-ю қишки ва ёзги таътилигача, мактабнинг жойлашиш ўрнидан, синф хоналарнинг жиҳози-ю ёруғлик даражасигача замонавий асосларда кўриб чиқилиб, мактаб таълимининг янги дастури майдонга келтириди. Бу дастур “усули жаид” номи билан шуҳрат топди. Жаид атамасининг оммалашуви ҳам биринчи навбатда “Усули жаид” билан боғлиқ.

Демак, жаид мактаблари ўз фаолиятини бошлагач, Туркистонда таълим тизими аста-секин кўтарила борди. Мактаблар учун янги дарсликлар чоп этилди. Жумладан, 1907-1910 йилларда Мунаввар қорининг “Адиби аввал”, “Адиби соний” дарсликлари, Абдулла Авлонийнинг “Аддабиёт ёхуд миллий шеърлар” мажмуаси, “Биринчи муаллим”, “мухтасари тарихи анбиё ва тарихи ислом”, Бухорода Айнийнинг “тахзибус сибён” китоблари дунёни

кўрди. 1911-1913 йилларда улар ёнига Рустамбек Юсуфбековнинг “Таълими аввал”, “Таълими соний”си, Мунаввар ҚОрининг “Хавойижи диния”, “Ер юзи” (Жўғрофия), кўқонлик Мирзо Хайруллоҳнинг “тухфат ул-атфол”, Фитратнинг “Мухтасар тарихи ислом”, Авлонийнинг “Мактаб гулистони”, “туркий гулистон ёхуё ахлоқ” каби кўплаб китоблар кўшилди. Булар ҳам ўз навбатида таълим сифатида тубдан ошишига катта хисса кўшди.¹

Демак, мактабда таълим бир қадар йўлга тушгач, жаидларни навбтдаги муаммо олий таълим муаммоси қийнай бошлади. Жаидлар ёшларни Ғарб ва Шарқнинг тараққий топган мамлакатларига ўқишга юборишга алоҳида аҳамият бердилар.

Жаидлар 1909 йили 12 майда Тошкентда “Жамияти хайрия” ни очадилар. Унинг муассислари Тошҳожиги Туёқбоев, Низомиддин Мулла Хусаинов, Абдулла Авлоний, Мунавар Қори, Башарулла Асатиллаҳўжаевлар бўлиб, вилоят худудидаги ночор, муҳтож мусулмонларнинг моддий-маънавий ахволини яхшилаш, жумладан, етимлар, кексалар, ногиронлар учун касалхона, чойхона, ошхона, ётоқжойлар очишдан тортиб, ёшларни мактабда ўқитиш, сўнг олий таҳсил учун чет элларга юборишгача бўлган масалаларни кўзда тутар эди. Бунинг натижаси ўлароқ, кўплаб ёшлар Москва каби йирик шаҳарларда таҳсил олиб қайтишади.

Шундан сўнг олий таълимни мақсад қилган кўплаб жамиятлар ташкил этилди унинг натижасида ёшлар Туркия, Германия каби давлатларнинг катта олийгоҳларида таҳсил олиб келишга мушарраф бўлдилар. Масалан, 1911 йилда Истамбулда Бухоролик талабалар сони 15 тага, 1912 йили 30 тага етган. Германияда эса, 1923 йилда туркистонликлардан 11, бухороликлардан 51 нафар талаба ўқир эди.

Беҳбудий олий таълим зарурати ҳақида гапириб “ойна” журналида куйидагиларни айтади: “Ҳозирги замон аҳволига ошно кишиларга ва бошига иш тушганларга, барча тожир ва мансабдорларга албатта маълумдурки, бизга мувофиқи замона одамлар керак, яъни мусулмон дўқтир, муслмон мухандис,

¹ Б.Қосимов. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият. 2002. 26-б.

муслмон закунчи, тижоратхоналарда мусулмон “агент” ишбошилар, подшоҳлик махкамаларида мусулмон маъмурлари, муслмон судялари, натариус, бонкаларда муслмон саркорлари ва ... керакдур”¹.

Умуман олганда, жаид мутафаккирлари таълимнинг миллий чекланишларига эрк бермасликка дунё янгиликлари ила таълимни бойитиб боришга катта эътибор қаратадилар.

Бехбудий чет тилларини ўрганишга ҳам катта эътибор қаратади. У “Икки эмас, тўрт тил лозим” номли мақоласида туркистонликларни тил шрганишга чақиради. У “ Биз туркитонийларга туркий, форсий, арабий ва русийни билмоқ лозимдур”² деб таъкидлайди.

Юқорида таъкидаганмиздек, жаидлар янги мактадларни жамият ҳаётига киритди. Лекин бу осонликча юз бермади. Кўплаб мутаассиблар томонидан бу фаолият таъқиб остига олинди. Бунга 1914 йилда Саидахмад Сиддиқийнинг “усули жаид” билан ўқитгани учун Самарқандда Улуғбек мадрасасида бир неча минг киши хузурида “кофир” деб эълон қилинишини, Муаллим Сўфизодани ўз юрти Чустдан хайдаб юборилганини, Мирмухсин Шермухаммедовни Чорсу бозорида тошбўрон қилинганини мисол келтириш мумкин.

Барча қаршиликларга қарамасдан жаидлар Туркистонда таълимни кўтаришга ҳаракат қилдилар ва бу борад ўз йўлларида қайтмадилар. Бунинг натижаси ўлароқ бугун Ўзбекистон таълим тизими ривожланган мамлакатлар таълим тизимидан асло кам эмас. Бу албатта, жаид мутафаккирлариимзнинг машққатли меҳнатлари мевасидир.

¹ Ўқувчиларга ёрдам керак. “Ойна” журнали, 1914, 31-сон, 601.

² Махбудхўжа Бехбудий Танланган асарлар. Т. Маънавият, 2006. 151-б.

3-§ ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛАРИ ҒОЯЛАРИНИНГ ҲОЗИРГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ.

Биз юқоридаги параграфлар орқали XIX аср охири XX аср бошларида Турикстондаги ижтимоий, сиёсий, маънавий ахволни бир қадар кўриб чиқдик. Бу жараёнда жадид мутафаккирларининг халқни маърифат сари етаклашга қилган ҳаракатларини таҳлил қилдик. Энди эса ана шу жадид мутафаккирларининг иноснпарвар ғояларининг бугунги кундаги аҳамияти масаласига тўхталамиз.

Жадидлар тарих майдонига аввало, миллий мустақиллик учун курашга отланган қаҳрамонлар, мустамлакачиликка қарши чиққан ватанпарварлиар сифатида келди. Шубоисбу ҳаракат аҳолининг зиёликисмининг эътибори ўзига тортди. Айниқса, ёш зиёлилар- олимлар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, ҳуқуқшунослар, матбаатчилар, илғор фикрли савдо ходимлари жадидчилик ҳаракатининг энг олдинги сафларида бўладилар. “Улар ҳаётни, воқеа-ходисаларни, миллий мустақиллик ва қарамликни идрок этиб халқнинг миллатнинг истиқболини тўғри тасаввур этдилар”¹.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар - маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўзқадрини англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Улар халқнинг миллий қадриятларини, илғор урф-одатларини, тарихи, маданияти, инсоний ҳуқуқларини тиклаш учун курашиб, катта обрў-эътиборга сазовор бўлдилар.

Жадид мутафаккирлари узоқ йиллар давомида жаҳолат ботқоғида ётган халқни маърифат осмонига олиб чиқишга интилдилар. Улар бу мақсад

¹ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиёти тарихидан.Т.: Фан., 1996, 242-б.

йўлида бор куч-ғайратлари, шижоатлари хатто жонларини ҳам фидо қилишга тайёр эдилар.

Уларнинг жонбозликлари туфайли Туркистонда янги услубдаги мактаблар, олий ўқув юртлари пайдо бўлди, ёшлар чет элларда тахсил олиб, дунё танидилар. Буларнинг барчаси миллат маънавиятининг юксалишига катта таъсир кўрсатди.

Биз жаҳид мутафаккирларининг ижтимоий, маънавий ҳаёт ҳақидаги фикр-муоҳазалари билан ўртоқлашар эканмиз, уларнинг бу борадаги фикрлари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганини кўраемиз. Оддийгина мисол, биз юқорида тилга олган иқтисодий қолоқлик сабабларидан бири бўлган тежамкорлик ва иқтисодий маданият етишмаслик муаммоси. Бжаҳидлар ўз асраларида ва мақолаларида ушбу масалалар ҳақида куйиб-ёниб гапирадилар. Халқни исрофгарчилик қилмасликка, тежамкорликка чақиради. Афсуслар бўлсинки, орадан шунча пайт ўтган бўлса ҳам жаҳидларимиз танқид остига олган муаммолар бугун ҳам жамиятимизни қийнаб турган масалалардан ҳисобланади.

Ёки фарзанд тарбияси борасидаги фикр-мулоҳазаларини олайлик. Бу борадаги фикрлари ҳам жуда эътиборга молик. Фитратнинг “Оила” асарини ўқир экансиз, бу асар бугунги ҳар қандай замонавий оила учун дастури амал вазифасини ўташи мумкинлигига гувоҳ бўласиз.

Ушбу асарда ёш келин-куёвларнинг оилани қандай қуришларидан тортиб, фарзанд тарбиясигача бўлган масалалар ўз ифодасини топган. Бугун ёш оилалар ўртаисда ажралишлар сони кескин ортиб бораётганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу каби асарларнинг аҳамияти янада ортиб боради.

Бугун жамиятимизда баъзан ўз мол-мулкани кўз-кўз қилиб, фарзандига барча моддий шароитларни яратиб, унинг маънавий-ахлоқий тарбиясига эътибор бермайдиган инсонларни учратамиз. Улар учун боланинг қорни тўқлиги, усти бутлиги муҳим. Лекин унинг маънавий тўқлиги, юксаклиги масаласи эса умуман қизиқтирмайди. Бундай тарбия натижасида бола дангаса, ишёқмас, зарарқуранда бўлиб вояга етади. Бекорчиликдан турли

салбий иллатларга берилади. Наркотик истеъмол қилади, фахш каби бузук ишлар билан шуғулланади, қимор каби харом ишларга аралашади ва натижада инсоний қиёфасини йўқотиб энг тубан мавжудотга айланади.

Жадидларимиз ўз асарларида қаламга олган иллатларнинг наижасини кўрстасиб берувчи холатлар ана шундай кимсалар учун ҳаётини сабоқ бўлиши лозим.

Бундан ташқари, жадид мутафаккирларининг ижтимоий ҳаракат сифатидаги моҳияти ҳам диққатга сазордир. Агар эътибор берган бўлсангиз, жадидлар очган бу ташкилотларга ҳеч ким ҳеч кимни мажбуран аъзо қилмаган. Уларнинг барчаси ўз хоши-истаклари билан бу ҳаракатга қўшилган ва миллат тақдири учун курашган.

Бугун жамиятимизда ёшларни бирлаштириб, ҳаракатга чорлаб турган “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатлари етакчилари учун ҳам жадид мутафаккирларининг бу борадаги фаолиятлари катта тажриба мактабини ўташи мумкин.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, жадид мутафаккирларининг миллатни маърифатга олиб чиқиш йўлидаги ҳараатлари бесамар кетмади. Бугунги дорулоон кунлар мана шу улуғ инсонларнинг захматли ҳаракати мевасидир. Ёшларимизнинг ҳар бири бундай фидойи, ватанпарвар, асл зиёли сиймоларни яхши билишлари ва унутмасликлари керак. Зеро, улар биз учун ҳақиқий ахлоқий намуналардир. Айни пайтда улар ёдини, “элим деб, юртим деб ёниб яшаган” улуғ инсонлар хотирасини эъзозлашнинг ўзи ҳам юксак маънвият ва ахлоқийлик тимсолидир.

ХУЛОСА

Бугун ватанимиз узра жадид мутафаккирлари орзу қилган мустақиллик шамоли эркин эсмоқда. Бугун Ўзбекистонимиз тенглар ичра тенг бўлиб, ўзининг янги жамиятини барпо этиш йўлидан бормоқда. Мамлакатимизда ҳам моддий, ҳам маънавий буюк қурилиш жараёни кечмоқда.

Биз юртимизни дунёга танитган аждодларимиз анъаналарини, улар бизга васият қилиб қлдирган турмуш тарзини тикламоқдамиз. Шунинг учун ҳам буни ўзликни англашдан, кадриятларни тиклашдан бошладик. Биринчи савол “Биз киммиз?” деган савол бўлди. Унга жавоб сифатида миллатнинг ор-номуси ҳисобланган Соҳибқирон қадрини ўз ўрнига қўйдик. Европанинг қоқ ўртаисда жаҳон жамотачилигининг кўз ўнгида, дунё илм-фан намоёндалари иштирокида 660 йилик тантаналарини нишонладик. Иккинчи томондан, “Авесто”дан Аҳмад Яссавийгача, Аҳмад Фарғонийдан Имом Мотуридийгача бўлган маънавият сарчашмаларимиз йўлидаги ғовлар олиб ташланди, миллати қалбига уни асрлар давомида яшнатган маънавий озиқа кириб келди.

Биргина булар эмас, бу кўҳна Ватан учун жон фидо қилган буюк бобоқолонларимиз Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди, кечаги фидоий авлод Фитрат, Чўлпон оқланди ва кадр, эъзоз топди.

Буни ҳақиқий маънодаги миллий уйғониш дейиш мумкин. Миллатнинг ўзлигини англаш жараёнидир. Бугун мана шу жараёнлар натижаси ўлароқ юртимизни дунё тан олди. Бугун ёшларимиз дунё ёшлари билан ёнма-ён туриб дунё илмларини ўрганмоқда. Хатто кези келганда улардан ҳам юксак билимга эга эканликларини исбот қилмоқдалар.

Мана шундай имкониятни бизга берган ва бу йўлда ўз жонларини фидо айлаган жадид мутафаккирларимизни ижодини ўрганиш, тахлил қилиш ва бугунги ш авлодга етказиш ҳар бир зиёлининг, ўқитувчининг, бўлғуси мутахассисларнинг том маънодаги бурчларидир. Зеро, биз мана шундай обод ва озод Ватанда яшаётганлигимиз учун жадидчилик ҳаракати

намоёндаларидан миннатдор бўлишимиз ва улар кўрсатган нурли йўлдан юришимиз лозим. Бу миллатнинг, халқнинг ҳар бир вакили учун қарзидир.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, жаҳид мутафаккирларнинг ижодини ўрганиш, улардаги маънавий-ахлоқий тарбияга таалуқли фикр-мулоҳазаларни дарслар давомида ўқувчиларга етказиш, жаҳидлар айиганидек, уларни миллий руҳда тарбиялаш бугунги куннинг энг долзарб масаласи бўлмоғи лозим.

Малакавий битирув ишини ёзиш давомида тўпланган материалларга асосланиб айтиш мумкинки, жаҳидларнинг ижодини ҳар томонлама ўрганиш ёшлар тарбиясида жуда катта аҳмиятга эга. Бу борада мамлакатимизда жуда кўплаб ишлар амлага ошираяпти. Шунга қўшимча равишда жаҳид мутафаккирларини ижодини ўрганиш бўйича турли танловлар, илмий конференциялар ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Зеро, уларни ўрганиш келажагимиз учун қўйиладиган яна бир пойдевор вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008..
2. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1-чақирик 1-сессиясидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 1995 йил феврал
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1995.
- 4.
5. Анбар Отин. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
6. Авлоний А. Танланган асарлар. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Маънавият. 2006. Исмоилбек Гаспиринский. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симфераполь. 1898.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият. 2002. .
8. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т.: Фан., 1996 йил. .
9. Маҳмудхўжа Бехбудий “танланган асарлар” Т.: маънавият. 2006 йил. .
10. Мунаввар Қори Абдурашидхонов “Танланган асарлар” Т.: Маънавият. 2003. .
11. Фитрат. Оила. Т., Маънавият, 1998.
12. Б. Ҳамидуллаев Фитрат ва жадиличилик. Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007.
13. Халқ хотираси олдида бош эгамиз. Т.: Шарқ. 2001.
14. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
15. Муҳаммадҷонова Л. Атоқли жадиид шоирлари ахлоқий қарашларининг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари. 09.00.05 – Этика ихтисослиги бўйича фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2005.
16. Ўзбек шоирлари баёзи. Дилшод. Анбар отин. Т., Фан, 1994.
17. Б. Қосимов. Жадиидлар ва миллий мафкура. Тафаккур журнали 3-сон 2000 йил.

18. Ризо Ш. Маърифатпарварликдан маърифатчиликка. “Тафаккур”
журнали, 1995, 1-сон.
- 19.Х. Азимов. Миллий ғоя жаид драматургиясининг асоси. Тафаккур
журнали 2-сон 2000 йил.
- 20.Г. Шерматова. Тараққийпарвар ғоялар – маънавиятимиз асосидир.
Тафаккур журнали. 1-сон 2007 йил.